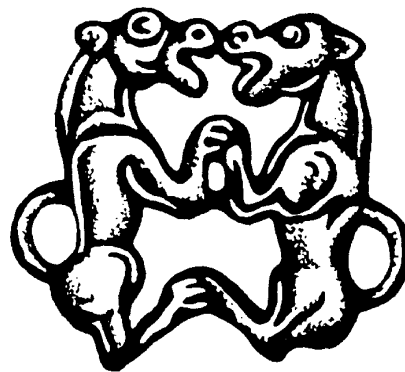

Ю.М. Могаричев

«ЦЕРКВА З БАПТИСТЕРІЄМ» ГОРОДИЩА ТЕПЕ-КЕРМЕН: ПРОБЛЕМИ ДАТУВАННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

У статті розглядається датування та інтерпретація так званої печерної «церкви з баптистерієм», розташованої на городищі Тепе-Кермен у Криму.

Останнім часом, а саме у період з 2000 р., після виходу нашої монографії «Пещерные церкви Таврики», знову посилюється інтерес до скельних церков Криму (Бобровский 2001; Шевченко 2002; Гайдуков 2002а, 2002б, 2002в, 2003а, 2003б; Гайдуков, Джанов, Карнаушенко 2002; Виноградов 2002; Виноградов, Гайдуков 2004; Петровский 2002). В основному зміст більшості робіт зводиться до спроби дещо подавнити дату виникнення печерних храмів, час утворення яких визначається VIII—IX, а іноді й VI ст. У цій роботі зупинимося лише на одній із пам'яток, що привертає найбільшу увагу наших опонентів, — так званій церкві з баптистерієм, розташованій на північно-східному каю плато городища Тепе-Кермен (рис. 1, 3; 2; 3; 4).

Нагадаємо основні етапи дослідження пам'ятки. П.І. Сумароков на початку XIX ст. склав перший невеликий опис церкви й опублікував її окомірний план (Сумароков 1805, с. 42). Свідчення про неї зустрічаються в «Крымском сборнике» П.І. Кеппена (Кеппен 1837, с. 303, 304) і в описі подорожі Дюбуа де Монпере (Montpereux 1843, р. 312—318). Докладна інформація міститься в роботі Г.А. Караулова (Караулов 1872). Автор датував пам'ятку першими століттями християнства. Звертають на себе увагу наступні моменти: а) він бачив уламки колон від вітваря, що обвалилися; б) не знаходив слідів стінного живопису. Опис і плани церкви можна також знайти у роботах Д.М. Струкова (Струков 1876, с. 32, 33), А.Н. Попова (Попов 1888, рис. 25; 26), Є.Л. Маркова (Марков 1902, с. 193).

У 1890 р. мешканець Бахчисарая І. Пузатов розчистив храм від сміття, зробив у ньому вікна і двері, запросив священника й відслужив молебень (Латышев 1896, с. 60). Він же помітив замазаний вапном напис на стіні напроти входу, скопіював його і передав Одеському товариству історії та

старожитностей. Переклад опублікував В.В. Латышев: «Выкопана могила сия по собственно моему желанию Полит...ом. Расширение (сделано) от раба Божия, благочестивейшего Мануила...» (Латышев 1896, с. 61). Повністю текст відновити не вдалося, не було зроблено й точної копії, тому вчений не вважав за можливе її датувати. В. Юргевич і А. Попандопуло-Керамевс на підставі цієї ж копії, за палеографічними даними, все-таки спробували встановити хронологію напису, але їхні думки розійшлися: перший вважав її пізнішою, а другий відносив до IX—X ст. (Латышев 1896, с. 61).

Перший докладний і повний опис пам'ятки, так само як і всіх печерних церков городища, було зроблено Н.А. Боровком (Боровко 1913, с. 18—22, прим. 1). Він зібрав усі відомі йому свідчення та зробив точні виміри.

У 1927 р. стислий огляд печерних церков Тепе-Кермена складено Н.В. Нікольським. Відносно «церкви з баптистерієм» він повідомляв: «справа от жертвенника, под известкой можно различить контуры Христа, изсеченного прямо на стене» (Никольский 1927, с. 78). Це видається досить дивним, оскільки ані в ранніших роботах, ані в пізніших, про це не згадується. Найімовірніше, «зображення Христа» є лише витвором фантазії автора.

Докладні свідчення про пам'ятку можна знайти в неопублікованій «Археологічній карті...» Н.І. Репнікова (Репников д. 1, л. 365—368). Стосовно датування напису, запропонованого А. Папандопуло-Керамевсом, він зауважував: «Столь ранняя датировка по общему характеру пещерного храма, нам представляется невероятной» (Репников д. 1, л. 367).

У 1940 р. «церкву з баптистерієм» обстежено В.П. Бабенчиковим. Цікавим видається наступний висновок: «...в старину вся восточная часть пещеры («церква з баптистерієм»). — Ю. М.) до самого алтаря была изолирована от храма, что вяжет-

ся с аналогиями в других пещерных храмах... Дальнейшим выводом из этой предпосылки будет предположить, что ориентировку алтаря нужно считать не на север, как делали до сих пор, а на восток. В пользу последнего предположения, помимо других данных, говорит и тот факт, что из двух входов в алтарь западный имеет ширину 0,68 м, а южный (считаемый до сего времени царскими воротами) всего 0,5 м. Думаю, что исследователи вводила в заблуждение случайно хорошая сохранность алтарной преграды с крестами в южной стене алтаря и полное разрушение ее в западной. В пользу моего предположения говорит и существование крупной и правильно четырехугольной формы вырубки в восточной стене, которую считают «сидением», но которую следует считать переделанным впоследствии престолом» (Бабенчиков 1940, Д 15/27).

Цікаві спостереження В.П. Бабенчикова щодо аналогії з «храмом із крещальною» в Інкермані: попри всі архітектурні розходження зазначених церков, дослідник звернув увагу на важливу подібність — розташування в храмах баптистеріїв, що у давнину відокремлювалися від церков перегородкою, і власне купелей зі сходінками. Досить багато уваги «церкві з баптистерієм» приділив у своїх роботах також А.Л. Якобсон, який датував її VIII—IX ст., при цьому практично не наводячи жодних аргументів, за винятком поперечного розташування нефа (Якобсон 1964, с. 51, 52; Якобсон 1970, с. 178, 179).

Ми датували пам'ятку XI—XII ст., навівши в якості доказів спостереження за архітектурними особливостями приміщення, аналіз декору й археологічної ситуації на Тепе-Кермені (Могаричев 1997, с. 84—86) (докладніше див. нижче).

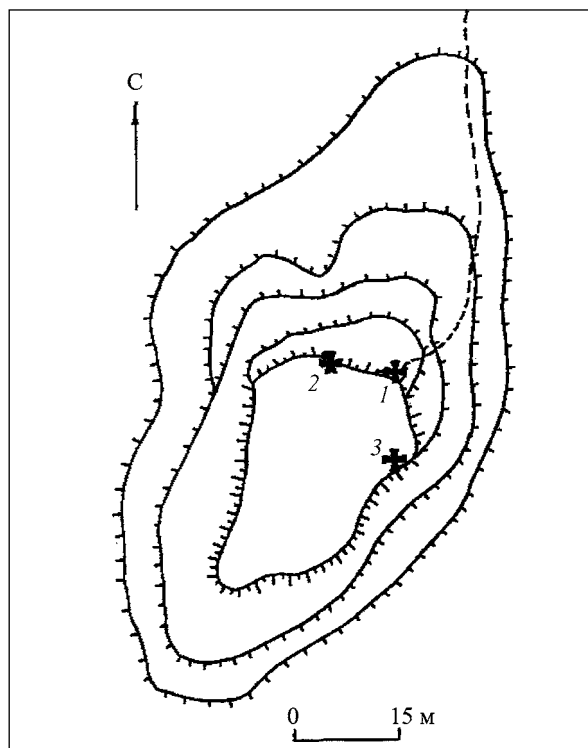

Рис. 1. Тепе-Кермен. План-схема городища із зазначенням розміщення пещерних церков. 3 — «Церква з баптистерієм»

Т.А. Бобровський реанімував гіпотезу В.П. Бабенчикова (про початкове влаштування вітваря), у результаті чого спершу церква (до XI ст.), на його думку, мала двокамерне зальне планування. Східне ж приміщення спочатку було каплицею чи крещальною. У XI—XII ст. обидва приміщення об'єднали, і пам'ятник набув свого остаточного вигляду (Бобровський 2001, с. 267, 268).

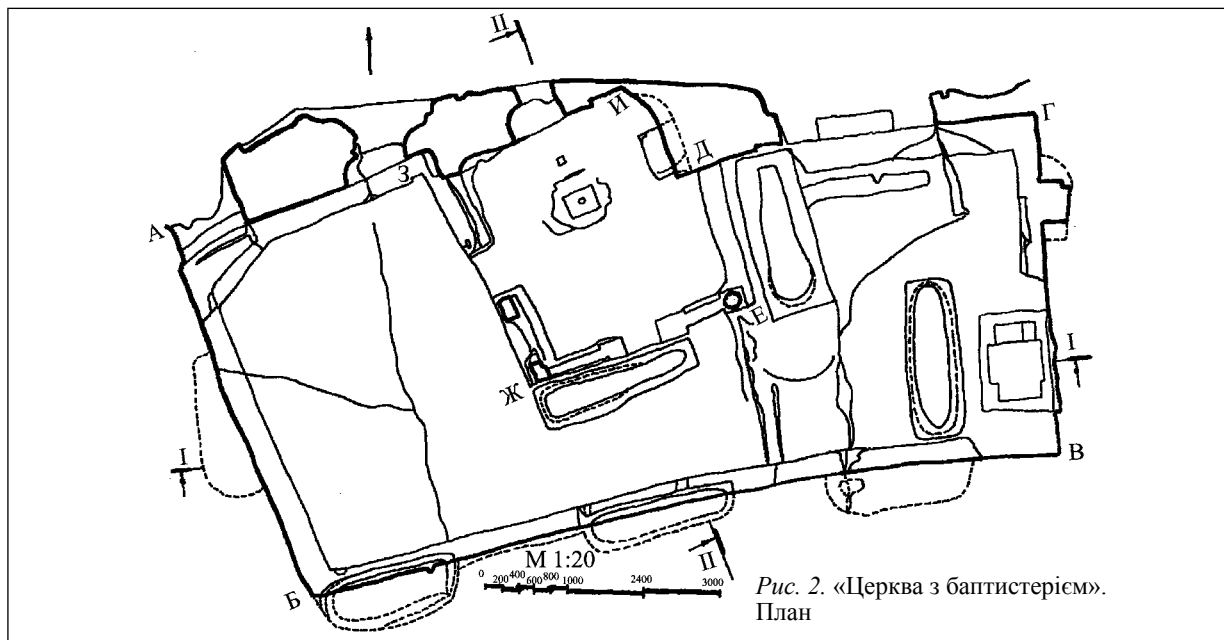

Рис. 2. «Церква з баптистерієм». План

В.А. Петровський провів невеликі археологічні роботи в районі церкви. Ним було розчищено «скельну меморію», розташовану на південь від храму, вхід до якої вів з поверхні плато. Знахідки з неї він характеризує так: «Крім безперечно пізньосередньовічних (XII—XIV ст.) предметів, тут представлено і речі типові для XI ст. і, ймовірно, X ст., напевно його другої половини. Однак відзначимо знахідки порожніх бубонців, що використовувалися населенням Гірського Криму, здебільшого, у другу половину VIII—IX ст., а може й на початку X ст.». Оскільки «меморія», на думку автора, з'явилася після створення храму, то останній варто датувати VIII—IX ст. При цьому церква належала монастирю на північно-східному схилі Тепе-Кермена, але поховані в «меморії» чомусь «парафіяни храму з крещальною» (Петровський 2002).

А.Ю. Виноградов та Н.Є. Гайдуков, присвятивши розглянутому пам'ятнику низку робіт (Виноградов 2002; Виноградов, Гайдуков 2004; Гайдуков 2003а; Гайдуков 2003б), вважають, що «це єдиний точно відомий нам доіконоборчий печерний храм, а отже, і печерний монастир Таврики» (Виноградов, Гайдуков 2004, с. 30, 31). На доказ цього наведено наступну аргументацію: «єдиним хронологічним репером ... є «скельна меморія», час спорудження якої (слідом за В.А. Петровським) — VIII—IX ст. А якщо «меморію» споруджено «поверх» храму, то останній виник раніше. Ця дата, на їхню думку, також впливає з аналізу декоративного оздоблення «що знаходить безліч аналогій серед «юстиніанівських» базилік Херсонеса» (Виноградов, Гайдуков 2004, с. 30, 31), облаштування вітваря («темплон у вигляді вигородки», подібні до візантійських базилік VI—VII ст.), «прямокутної вирубки, гарної обробки, орієнтації північ—південь, типу баптистерія». Одним з основних аргументів є і «орієнтація вітварного вікна на городище Бакла», воно призначалося для обміну сигналами (Виноградов, Гайдуков 2004, с. 21, 22). Згадуваний вже напис А.Ю. Виноградов датує XII—XIV ст. і перекладає його в такий спосіб: «Вирубана ця могила від мого власного монастиря ...» (Виноградов 2002, с. 55; Виноградов, Гайдуков 2004, с. 14).

У плані церква — це приміщення трапецієподібної форми, розмірами $10,5 \times 4,5 \times 2,6$ м, стеля злегка похилена до західної стіни. Функціональний простір поділяється на дві частини — власне церкву і крещальню (рис. 2; 3; 4). Детальний опис пам'ятки вже неодноразово публікувався. Однак, враховуючи, що в цій роботі аналізуються його окремі деталі й особливості, ми вирішили навести його ще раз.

Храм розмірами $6,4 \times 4,5$ м розташований у західній частині. Його вітвар, винесений у центр приміщення, займає північно-східний кут і є відгородженим вирубаною в скелі вітварною перегородкою квадратним приміщенням $2,7 \times 2,7$ м. Він

піднятий над наосом на 0,3 м. До нього ведуть два входи — царські врата (південний) завширшки 0,5 м і бічний (західний) — 0,7 м.

Плити вітварної перегородки з боку царських врат завтовшки 0,25 м, заввишки 1,35 м, завширшки 1,1 м, з лицьового боку прикрашені великими рельєфними хрестами: $0,75 \times 0,48$ — східний та $0,65 \times 0,52$ — західний (рис. 3, I—I; 4, Ж—I).

Із західного боку вітварна перегородка частково зруйнована. На неї спиралися шість округлених стовпів, завтовшки до 0,25 м у діаметрі, увінчаних капітелями. На даний момент вціліло лише три стовпи.

У підлозі вітваря є заглиблення, мабуть, основа для встановлення престолу. У східній стіні, на висоті 0,55 м, є вирубка чотирикутної форми. В.П. Бабенчиков вважав її раннім престолом, а Н.І. Репников — «сидінням». Найімовірніше, це було «горнее» місце.

У північній стіні вирубана ніша завдовжки 0,9 м, що була жертвником. На південь від останнього — вікно $0,6 \times 0,45$ м.

Наос прямокутної форми. Уздовж західної, південної і частково північної стін вирубано лаву завширшки 0,25 м, заввишки 0,35 м. У західній стіні влаштовано гробницю $2 \times 0,65$ м, а ще дві — $1,75 \times 0,65$ м (східна) і $1,9 \times 0,75$ м (західна) — вирубано в лаві південної стіни. Над західною могилою південної стіни продряпаний згадуваний вже восьмирядковий напис. Ще одну могилу вирубано в підлозі на північ від вітваря. Вхід до церкви, завширшки 0,8 м, вів з півночі і знаходився в північно-західному куті.

Крещальня розмірами $4 \times 4,2$ м, прямокутної форми, розташована у східній частині приміщення і піднімається над наосом на 0,15 м. Купіль хрестоподібної форми ($1,25 \times 0,9 \times 0,8$ м) вирубано у південно-східній частині. Над підлогою вона піднімається на 0,35 м. До купелі ведуть дві сходи: перша завглибшки 0,3 м, друга — 0,2 м. На захід від купелі в долівці вирубано могилу, а ще одну в північно-західному куті, поруч зі стіною вітваря. Уздовж південної стіни розташовано лаву, над якою в стіні — ніша-гробниця. Поруч з баптистерієм у стіні виїмка чотирикутної форми $1,2 \times 1 \times 0,55$ м. З боків баптистерію — дві ніші $0,25 \times 0,3$ м, над однією вирізано монограму (Латышев 1896, с. 61). З півночі до приміщення вів частково зруйнований вхід завширшки 1 м. На південь від нього в західній стіні влаштовано ще одну нішу $1,4 \times 0,9$ м.

На північ від церкви, перед входом, на краю плато Н.А. Боровко відзначав 9 гробниць та 5 усипальниць (Боровко 1913, с. 21, 22). В.А. Петровський повідомляє про 10 могил та 5 склепів. Могил, імовірно, було більше, однак територія перед входом до церкви частково засипана землею.

Перш ніж ще раз проаналізувати особливості «церкви з баптистерієм», стисло зупинимось на

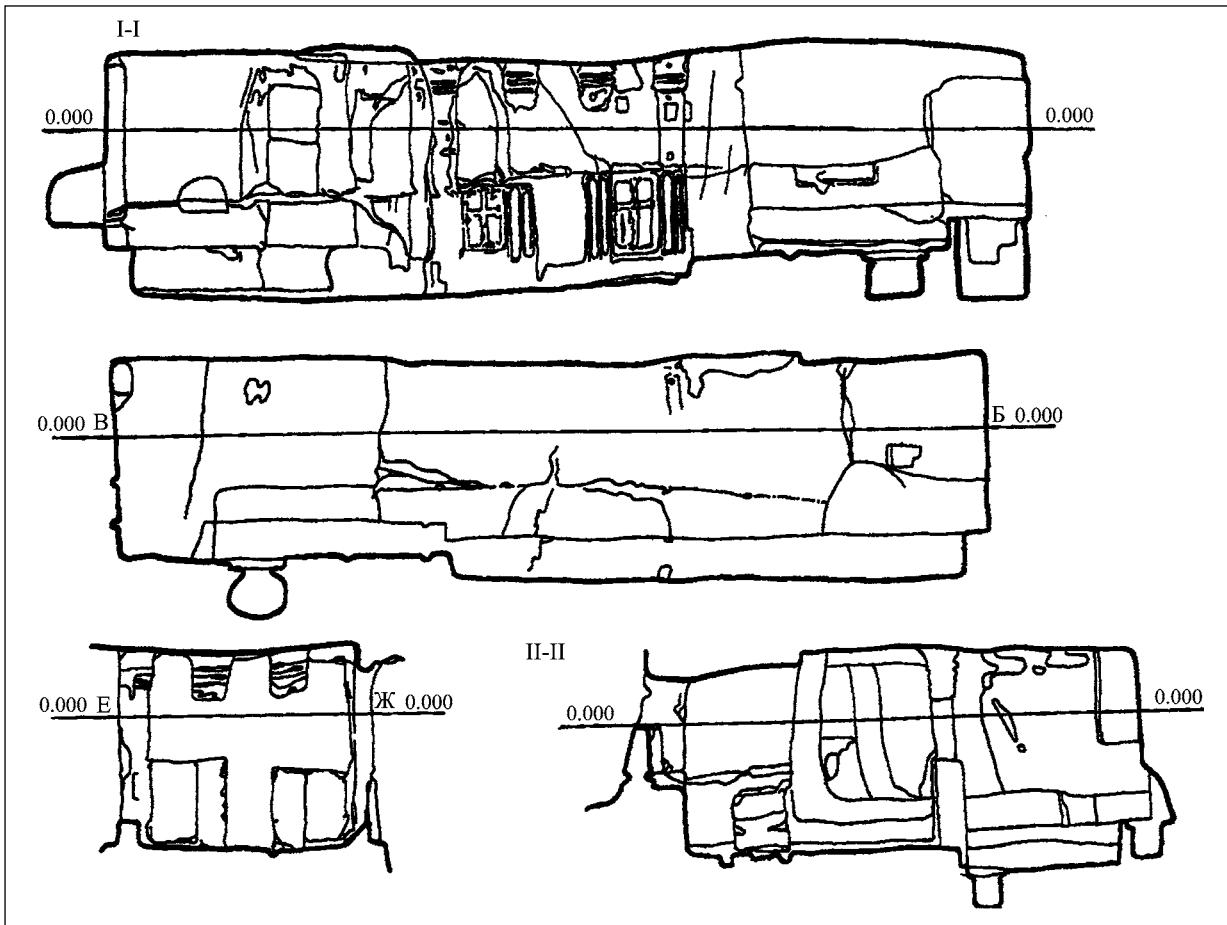

Рис. 3. «Церква з баптистерієм». Розрізи

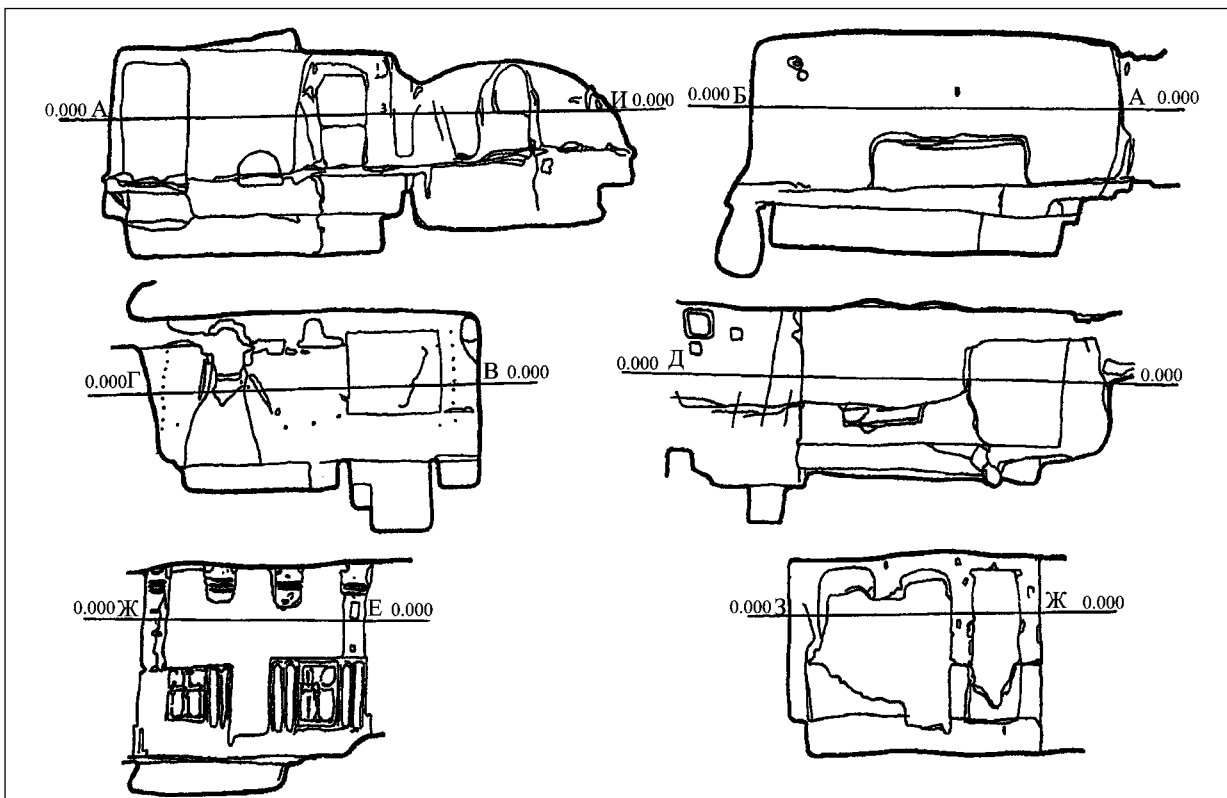

Рис. 4. «Церква з баптистерієм». Розрізи

підходах до дослідження подібних пам'ятників, тому що неправильна методика, виривання із загального контексту окремих елементів, надмірне захоплення «новомодними» теоріями неминує призводить до помилкових висновків. Безсумнівно, у процесі датування та інтерпретації пам'ятників скельної архітектури існує чимало труднощів: відсутність культурного шару, «архітектурна невиразність», проблема «прив'язки» до того чи іншого наземного об'єкта чи комплексу тощо. Стосовно культових пам'ятників необхідно враховувати ще кілька особливостей:

1. Крим, особливо його гірські райони, — периферія візантійського світу, і тут багато канонів і традицій могли відбиватися через призму місцевих уявлень. Згадаємо фульських християн з Життя Костянтина Філософа, які поклонялися священному дубу (Сказання... 1981, с. 80), ченців з листів Феодора Студита, які порушували всі монастирські традиції (Творення... 1908, с. 553, 554), аланів Вільгельма Рубрука — «християн грецького обряду», але «не схизматиків, подібних до греків, що не знали нічого, що має стосунок до християнського обряду, за винятком тільки імені Христового» (Путешествия... 1993, с. 92).

2. Можливість відтворення в пам'ятниках скельної архітектури давніших елементів наземної, коли під час створення нових храмів копіювалися вже існуючі, побудовані за сторіччя до цього. Це добре відомо на прикладах наземної архітектури. Згадаємо октагон на мисі Тешкли-Бурун (Мангуп). Цей храм, найвірогідніше, побудований у період Феодоро (XIV—XV ст.), за формою і низкою елементів близький до ранньосередньовічних пам'ятників і довго таким вважався (Герцен 2003, с. 572).

3. Помилки під час проектування і створення: якщо подібне траплялося в процесі будівництва наземних споруд, то, як правило, підлягало виправленню, стосовно ж скельних пам'ятників, особливо у разі готовності більшої частини, це було зробити практично неможливо.

4. Однаковість літургійного облаштування встановилася тільки до XIII—XIV ст. (Гайдуков 2003а, с. 92). Отже, наявність у будь-якій споруді «стародавніх» елементів без урахування відносної хронології, контексту пам'ятника тощо не завжди може бути підставою для датування. Ці істини добре відомі історикам і археологам, але, на жаль, не завжди враховуються представниками суміжних дисциплін.

Нами було запропоновано архітектурно-топографічний підхід для вивчення світських пам'ятників скельної архітектури, розташованих на городищах (Могаричев 1992, с. 10). Вважаємо, що подібна методика (звісна річ, враховуючи конкретну специфіку) може бути застосована і до культових печерних споруд. Маємо на увазі виявлення окремих елементів споруди, встановлення їхньої відносної хронології, визначення архітектурних аналогій, роз-

робка типології, співвіднесення з історичним та археологічним контекстом пам'ятника. Подібний підхід стосовно пам'ятників наземної архітектури пропонував П.А. Раппопорт (Раппопорт 1988, с. 123). Таким чином, тільки на основі комплексного аналізу можна підійти до розуміння пам'ятників скельної культової архітектури.

Система доказів наших опонентів базується на декількох позиціях: датування археологічного матеріалу з «меморії»; архітектурні особливості церкви; характер декору; форма баптистерію, зв'язок з Баклою.

Аналіз знахідок з «меморії». Дійсно, археологічний матеріал, отриманий під час досліджень цієї споруди, може бути вагомим аргументом для датування пам'ятника («єдиним хронологічним репером», за А.Ю. Виноградовим і Н.Є. Гайдуковим). Причому, розглядати це питання необхідно з трьох позицій: функціонального призначення приміщення; датування матеріалу, виявленого всередині; співвіднесення «меморія» — «церква з баптистерієм». В.А. Петровський вважає, що приміщення виникло пізніше за храм (коли його вирубували, зруйнували ділянку стелі церкви) і задумувалося «як погребально-меморіальне приміщення, в якому мали відбуватися служби за похованими тут жителями городища й околиці». Спочатку тут поховали двох ченців або служителів храму (поховання безінвентарні, а мощі перекрито черепицею), а пізніше з вирубаних могил стали переносити кістки «парафіян храму» (Петровский 2002, с. 87—93). Це саме, в основному, повторюють і А.Ю. Виноградов з Н.Є. Гайдуковим (Виноградов, Гайдуков 2004, с. 24).

На жаль, матеріал з «меморії» опубліковано автором розкопок методично неправильно. Навіть з огляду на можливе розграбування, знахідки необхідно було розглядати за шарами поховань, тоді можливі були якісь хронологічні визначення. У конкретному ж випадку можна говорити лише про весь комплекс поховального інвентарю. Незрозуміло, що стало причиною інтерпретації приміщення як «костниці» і «меморії». Судячи з антропологічного матеріалу та його археологічного визначення (що важко не помітити), це аж ніяк не перенесені з інших могил кістки, а широко розповсюджена, починаючи з X—XI ст., традиція багатоярусних поховань, чи той різновид поховальних споруд, що у середньовічній кримській археології одержав назву «усипальниць». У такі поховальні камери клали не розрізнені кістки з інших могил, а тіла померлих, причому під час пізніших поховань, що зсувалися (Айбабин 1993, с. 129; Сазанов 2000, с. 284—289). Звідси і змішаність кісток (при цьому, якщо вірити В.А. Петровському, могилу ще два рази грабували). Безсумнівно, перед нами вирубана в скелі усипальниця 1-го варіанта (Айбабин 1993, с. 129). Такі поховальні споруди з'являються в Гірському Криму, починаючи з X—XI ст.

(Айбабин 1993, с. 129). Зазначимо, що як і в нашому випадку, всередині низки усипальниць вирубані гробниці (ями із заплічками) (Репников 1932, с. 113, 128; Айбабин 1993, с. 129). Як близьку архітектурну аналогію тепе-керменської «меморії» можна згадати скельні усипальниці (склепи № 5—7, за Е.А. Паршиною), виявлені під час досліджень ескі-керменської базиліки. Час їхнього функціонування — XI — початок XII ст. (Паршина 1988, с. 43, 44; Лосицкий, Паршина 2002, с. 103, 104). Таким чином, якщо поставити усе на свої місця, то «меморія» — не що інше, як один із різновидів багатоярусних усипальниць, що почали споруджувати в Херсонесі навколо кварталних храмів і базилік з початку XI ст. (Сазанов 2000, с. 292; Сазанов 2001). Як показав А.І. Айбабін, з X ст. у Гірському Криму зникають старі некрополі з «язичницьким» поховальним обрядом і з'являються нові, що розташовувалися навколо храмів з похованнями в могилах із кам'яних плит та в гробницях (Айбабин 1999, с. 229; Айбабин 2003, с. 75).

Що стосується датування IX—X ст. (Петровский 2002, с. 93) найдавнішого поховання (два безінвентарні чоловічі кістяки, що лежать на спині, на обличчях і грудях яких покладено два фрагменти керамид), то зауважимо, що воно абсолютно не аргументоване. В.А. Петровський бачить аналогію з похованням 206 ескі-керменського могильника. Але остання могила викопана «у ґрунтовому шарі, що перекривав склепи, вирубані і підбійні могили» (Айбабин 1993, с. 129), тобто належить до заключного етапу існування могильника, якщо взагалі не до пізнішого часу. Взагалі ж, «звичай закривати груди померлого черепицею або її уламком добре відомий і був розповсюджений у середньовічному Криму» (Адаксина 2003, с. 64). Наприклад, у могилі № 8 цвинтаря в бухті Панаїр подібне поховання було пізнішим (Адаксина 2003, с. 64), а сам некрополь датується, імовірно, XII—XV ст. (Адаксина 2002, с. 25, 26; Адаксина 2003, с. 66). Отже, немає жодних підстав для вузького датування даного безінвентарного поховання, можна лише припускати його появу не раніше X ст.

Тепер звернемося до аналізу археологічного матеріалу з «меморії». У цілому, висновки В.А. Петровського щодо характеру і дати знахідок (див. вище) заперечень не викликають. Дійсно, значна частина виявлених речей датується XII—XIV ст. Без сумніву, останні поховання тут відбувалися ще на початку XIV ст., а з огляду на можливість довгого функціонування монет — у його першій половині (було виявлено золотоординську монету з датою 1305 р.) (Петровский 2002, с. 92). Що стосується найдавніших кістяків, то на підставі знахідки порожніх бубонців автор говорить про можливість їхньої появи в VIII—IX ст. (Петровский 2002, с. 93), правда, потім дату першого переносу сюди кісток визначено початком X ст. (Петровский 2002, с. 97).

А.Ю. Виноградов і Н.Є. Гайдуков уже впевнено говорять про VIII—IX ст. (Виноградов, Гайдуков 2004, с. 31).

Дійсно, бронзові бубонці з'являються до X ст., але при цьому функціонують практично до XV ст. (Айбабин 1991, с. 47). Таким чином, якщо розглядати всі виявлені речі в комплексі, то можна визначити час функціонування «меморії» проміжком від X/XI ст. до початку—середини XIV ст. А загалом її матеріал аналогічний речам з херсонських усипальниць, що так само датуються початком XI—XIV ст. (Сазанов 2000), поховань ескі-керменської базиліки того самого часу (Паршина 1988; Лосицкий, Паршина 2002, с. 103, 104), усипальниць у районі дороги, що піднімається до Ескі-Кермена (Айбабин 1991, с. 46, 47) (появу останніх А.І. Айбабін у своїй недавній роботі відносить до кінця X ст. (Айбабин 2003, с. 79)) та й взагалі середньовічних (після X ст.) кримських могильників (Махнева 1968). Так само вкрай сумнівним є функціонування усипальниці протягом шести сотень років з VIII до XIV ст. Принаймні подібні приклади нам не відомі.

Розглянемо співвідношення храму і «меморії». Спостереження за їхньою відносною хронологією не дозволяють зробити однозначний висновок про спорудження усипальниці пізніше за храм. Її дійсно могли вирубати і після спорудження церкви, а могли і церкву «врубати» під усипальницю. Принаймні подібні приклади у скельній архітектурі Криму добре відомі. Цілком можливо, що печерній культовій споруді передувало наземне (на жаль, археологічний матеріал, за винятком фрагментів черепиці, там був відсутній), нещодавно виявлене під час розкопок (Юрочкин, Виноградов, Гайдуков, Неневоля, Пичка, Уженцев — у друці), а отже, з ним і пов'язана усипальниця. Без сумніву, твердження про руйнування стелі церкви під час створення усипальниці безпідставне. Якби дійсно таке відбулося, то жодних поховань у «меморії» ніхто б не робив, її спорудження відразу б зупинили через загрозу обвалу всієї стелі храму (пролом знаходиться на самому початку камери усипальниці, в її вході). Малоімовірно, що провал стався у період функціонування храму. Тоді поховання перенесли б в інше місце, боючись подальшого обвалу і вивалення кісток у храм. Таким чином, очевидно, що руйнування підлоги «меморії» відбулося після припинення функціонування як церкви, так і усипальниці, можливо, під час одного із землетрусів. Навіть якщо усипальницю створили і після церкви, то не набагато пізніше. Вона була однією з п'ятнадцяти поховальних споруд, розташованих навколо храму. А з огляду на те, що досліджено далеко не всю найближчу територію, то можна припускати наявність подібних споруд. Навколо храму розташовувався цвинтар, що було звичайним явищем саме з X—XI ст. (див. вище). За аналогією з іншими подібними некрополями немає підстав при-

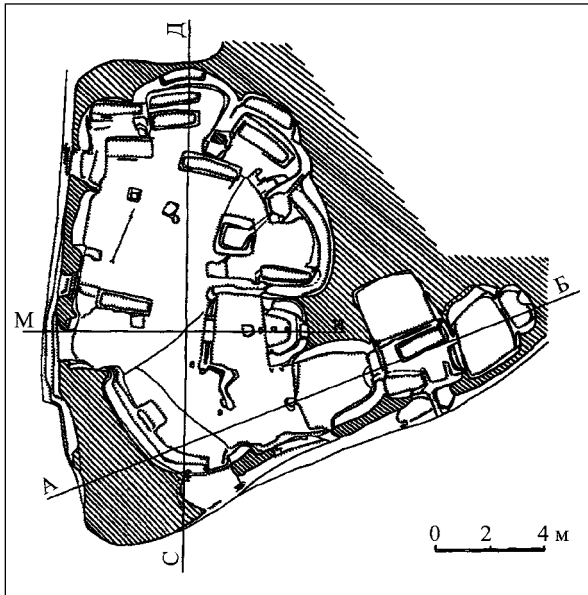

Рис. 5. Ескі-Кермен. Церква «Судилище». План

пускати, що спочатку заповнювали кістяками одне приміщення, а потім переходили до іншого. Ймовірно, більшість поховальних споруд функціонувала паралельно. А з огляду на те, що «меморія» — найближча до церкви усипальниця, то, напевно, вона і виникла приблизно одночасно з церквою.

Архітектурні особливості «церкви з баптистерієм». Гіпотеза В.П. Бабенчикова, підтримана Т.А. Бобровським, що вписав даний пам'ятник у свою типологію печерних церков Криму, про первинну форму церкви, орієнтацію вівтаря і місця розміщення царських врат є малопереконливою (Могаричев 1997, с. 84; Виноградов, Гайдуков 2004, с. 22). Незважаючи на те, що західний вхід дійсно трохи ширший, він не був орнаментованим, на відміну від південного. Це добре видно на гравюрі минулого століття, на якій хрести вирізані з лицьового боку тільки з південного боку вівтарної перегородки (Могаричев 1997, рис. 324), де, без сумніву, і розташовувалися царські врата. Звичайно, у разі перебудови скельних споруд завжди залишаються сліди підрубів первинного приміщення, але цього тут не спостерігається. Церква виглядає цільною, і слідів перепланувань знайти не вдалося. Зазначена Т.А. Бобровським нерівність стін у районі стику церкви і хрещальні є нерівністю рельєфу скелі в місці зведення культової споруди і необхідністю архітектурно розподілити ці приміщення. Найімовірніше, їх вирубували паралельно, а потім з'єднали. Принаймні виглядає правдивішим, що під час створення баптистерію спочатку в скелю заглиблювалися від північного входу, а не з боку церкви. Адже саме в місці стику двох відділень необхідно було б ще архітектурно оформити вівтарну частину, тому вирубувати приміщення баптистерію звідси було просто фізично незручно. Але сказане не суперечить тому,

що хрещальня в період функціонування церкви була самостійним приміщенням, що входила до комплексу храму і з'єднувалася з ним.

Як зазначалося, «храм з баптистерієм» виглядає незвично на тлі інших печерних церков Таврики. Інше таке архітектурне рішення невідоме. Раніше ми спробували показати, що окремим елементам усе ж можна знайти аналогії серед інших подібних пам'ятників. Найближча подібність — з комплексом «Судилище» (до розширення) на Ескі-Кермені (рис. 5). Вона спостерігається: у характері розміщення вівтаря, винесеного усередину; наявності «горнього» місця; облаштування вівтаря у правому, далекому від входу, куті; розташуванні хрещальні, відділеної від іншого простору стіною вівтарної перегородки (Могаричев 1997, с. 87). Схоже архітектурне рішення й у ескі-керменському храмі «Трьох вершників» (рис. 6). Там вівтарна частина також ніби винесена в середину наоса (Могаричев 1997, рис. 190). З дуже великою імовірністю зазначена церква датується XIII ст. (Могаричев 1997, с. 50; Степаненко 2003). Висловлене А.Ю. Виноградовим, на підставі спостережень Н.С. Гайдукова (обробка стелі й одвірка, основного простору приміщення і ділянки з фрескою відрізняються (Виноградов 2002, с. 57, 58)), припущення, що фреска, за якою і датують церкву, з'явилася набагато пізніше спорудження храму, засноване на елементарному ігноруванні будівельних та архітектурних традицій створення подібних споруд. Ті ділянки, де передбачався фресковий розпис, завжди особливим чином підтесувалися, щоб штукатурка трималася міцніше. Ознайомлення з планом храму «Трьох вершників» переконує, що він створювався в окремій скельній брилі, йдучи за її внутрішнім рельєфом, за єдиним планом, і не має в собі жодних слідів перебудов.

Н.С. Гайдуков і А.Ю. Виноградов вважають, що джерела інтер'єру «церкви з баптистерієм» перебувають у базилікальній архітектурі (правда, посилення в конкретному випадку на Храм Св. Софії у Константинополі (Виноградов, Гайдуков 2004, с. 33; Гайдуков 2003а, с. 92) навряд чи коректне, оскільки Св. Софія одразу стала еталоном для візантійської культової архітектури і вплинула «на всі наступні долі візантійського будівництва» (Якобсон 1983, с. 30; Удальцова 1988, с. 70)) і знаходять схожість в облаштуванні вівтаря, подібного до херсонеських базилік (Виноградов, Гайдуков 2004, с. 21, 22, 33). З цим важко не погодитися, за винятком двох аспектів. 1. Дійсно, у базиліках з кількома апсидами темплон вирішений у вигляді «вигородки». Але чому аналогії вбачати тільки з пам'ятниками V—VII ст. (Виноградов, Гайдуков 2004, с. 21)? Відомо, що як у Криму, так і в інших провінціях імперії, такого типу культові споруди будувалися, а тим паче функціонували, набагато пізніше (Могаричев 1993, с. 219). У Херсоні більшість ранньосередньовічних базилік проіснувала до першої половини XI ст., а деякі аж

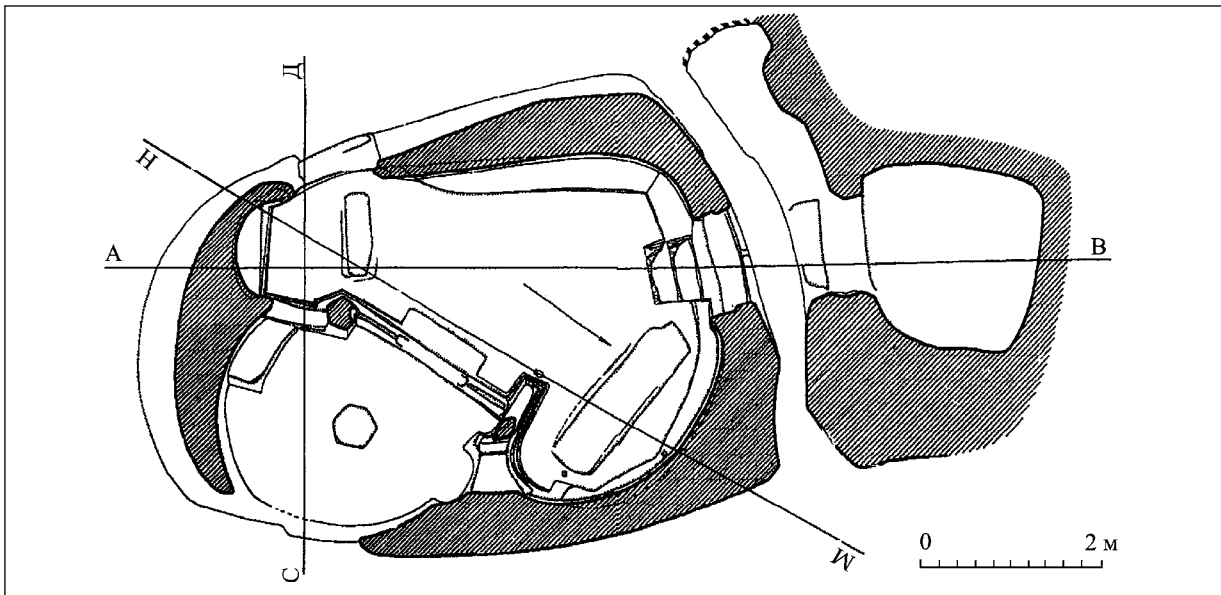

Рис. 6. Ескі-Кермен. Церква «Трьох вершників». План

до припинення там міського життя (Романчук 2000, с. 82, 222—234). Деякі храми, наприклад згадувана «базиліка 1987 р.», у XI ст. була тільки побудована. Подібна ситуація й у південно-західному Криму. Як приклад наведемо ескікерменську та мангупську базиліки. 2. Аналогія з базиліками не є коректною. Усе ж там, навіть якщо розглядати лише інтер'єр, вівтарна частина мала напівкругле завершення. Цього немає у «церкві з баптистерієм». Така особливість зближує розглянутий пам'ятник з низкою хрестоподібних споруд Херсона (Романчук 2000, рис. 18, 13—15). Але при цьому зауважимо, що відсутність напівкруглої апсиди не є ані хронологічним, ані культурологічним репером. Подібне рішення спостерігається як у ранніх пам'ятниках, наприклад у несторіанських церквах у Північній Месопотамії (Якобсон 1983, с. 79—81), так і в болгарських печерних церквах XII—XIV ст. (наприклад, церква монастиря біля с. Іваново (Дерменджиев, Косева 2001) чи монастиря Аладжа (Атанасов, Чешмеджиев 1990, с. 113)). У такому ж стилі облаштовані і деякі печерні церкви Криму (вони є у Чилтер-Мармара, Мангупі, Інкермані, Успенському монастирі)¹.

Розглянемо можливі «зачіпки» для з'ясування хронології розглянутого храму. Датування А.Л. Якобсона VIII—IX ст. на підставі поперечного розташування нефа не витримує критики. На Ескі-Кермені храми з таким архітектурним рішенням датуються не раніше кінця XV ст. (Могаричев 1997, с. 40—43), подібним чином виконані і деякі пе-

черні церкви Каппадокії у X—XI ст. (Jerphanion 1925—1933, р. 1, 2, Pl. 28; Rodley 1985, р. 152, 165, 216; Epstein 1986). Отже, цей аргумент для вузького датування неприйнятний. Здавалося б, хронологічним репером можуть бути форми хрестів на вівтарній перегородці. Хрести дійсно виглядають архаїчно, а аналогії їм зустрічаються на ранньосередньовічних вівтарних перегородках Херсона (Голофаст, Романчук, Рыжов, Антонова 1991, с. 20), у тому числі й на Уварівській базиліці (Домбровский 2004, с. 14, рис. 3). Однак, як уже зазначалося (Могаричев 1997, с. 86), таку ж форму мають хрести на саркофазі XI ст. (Ozsait, Sodini 1991, р. 60, 61, Pl. 18), на ківорії, зображеному на мініатюрах кодексу бесід ченця Іакова XI ст. (Покровский 1916, с. 45, рис. 100) та інших пізніх пам'ятниках. Особливо варто відзначити наявність подібних хрестів на вівтарній перегородці і престоли херсонської «базиліки 1987 р.», що, нагадаємо, датується першою половиною XI ст. (Сазанов 2000, с. 278—280, рис. 1; 2; 3). Декор, близький до орнаменту на капітелях «церкви з баптистерієм», відомий на капітелях церкви монастиря Халас (XI ст.) у Каппадокії (Rodley 1985, р. 24—26, fig. 10—15).

На користь раннього датування храму, на думку А.Ю. Виноградова і Н.Є. Гайдукова, «говорить і прямокутна рубка, і гарна обробка пласкої стелі, що не зустрічається у пізніх храмах» (Виноградов, Гайдуков 2004, с. 22). Такий висновок здається дивним. Саме прямокутне рубання та гарна обробка — ознаки пізніх храмів. Приклади — печерна церква Успенського монастиря, що у своєму сучасному вигляді належить до XIX ст., церкви монастиря в Табана-Дере, Південного монастиря, «Гарнізонна» церква, приміщення монастиря на краю Тешкли-Буруна (усі знаходяться на Мангупі), що датуються

¹ На нашу думку, таке рішення характерне саме для кримських пам'яток XIV—XV ст., однак, враховуючи можливі заперечення опонентів, значений аргумент використовувати не будемо.

XIV—XV ст. (Могаричев 1997, с. 54—76, 91, рис. 212—215; 218—224; 242—299; 260—264; 352) та ін. Ми свідомо включили до списку лише ті пам'ятки, датування яких не видається сумнівним. Ці ж автори на підставі прямих кутів і згладженого рубання інтерпретують як найдавніші і низку нехрамових печерних споруд (Виноградов, Гайдуков 2004, с. 15). Наголошуємо, що зазначені особливості характерні саме для пізніх, не раніше XIV—XV ст., приміщень. Принаймні те саме архітектурне вирішення мають усі внутрішньоскельні пам'ятники пізнього Чуфут-Кале, більшість споруд Мангупа часів Феодоро. При цьому воно представлене поодинокими екземплярами, якщо взагалі такі є, на городищах, що припинили своє існування в кінці XIII—XIV ст. (Могаричев 1992, с. 95—111).

Вагомою підставою для ранньої дати Н.Є. Гайдуков вважає відсутність протезиса (щоправда, цієї думки немає в його спільній роботі з А.Ю. Виноградовим), адже проскомідія виникла тільки в VIII ст., а оскільки в даному храмі немає протезиса (спеціального приміщення для проскомідії), то й храм виник до VIII ст. (Гайдуков 2003а, с. 91; Гайдуков 2003б, с. 17). Помилковою виглядає сама логіка побудови доказів. У церкві є жертвник (Боровко 1913, с. 19; Могаричев 1997, с. 85), що, здавалося б, знімає питання про протезис. Але жертвник такої форми — дещо пізніше явище, тому безпідставно з'являється постулат про «влаштування жертвника пізніше» (Гайдуков 2003а, с. 91; Гайдуков 2003б, с. 17). Отже, неаргументоване припущення про пізню появу жертвника засноване на безпідставному уявленні про раннє виникнення церкви. Звідси випливає висновок, що оскільки у церкві немає протезиса, то храм створений у доіконоборчий час. При цьому важко не звернути увагу на те, що такий протезис відсутній у більшості печерних та значній частині невеликих наземних церков.

Баптистерій. Наведена аналогія із хрестоподібними купелями VI ст. (Виноградов, Гайдуков 2004, с. 15) видається не зовсім коректною. У нашому випадку купіль є не зовсім хрестоподібної форми (рис. 2), а радше імітацією хреста. Принаймні приміщення баптистерію і купіль не мають близьких аналогій з ранніми баптистеріями Херсона (Завадская 2002). Подібні риси в облаштуванні хрещальні, відгородженої від основного приміщення стіною вівтарної перегородки, простежуються у баптистерії ескі-керменського «Судилища». Баптистерій зі сходиною відомий в інкерманському «храмі з хрещальною», що виник, мабуть, у проміжку з XIII до XV ст. (Могаричев 1997, с. 11—13), можливо, схожа купіль була в первинному храмі Шулдана (Могаричев 1997, с. 11—13). Найімовірніше, у випадку з баптистерієм спостерігається та ж ситуація, що і власне з храмом, де відбувається місцеве осмислення останнього чи його зразка.

Таким чином, найвірогідніше, коріння архітектурного вирішення тепе-керменського «храму з баптистерієм» перебуває у базилікальній архітектурі. Однак тут спостерігається не сліпе копіювання цих традицій, а «вписування» окремих елементів у нові реалії. Аналогії різним деталям зустрічаються як у ранніх спорудах, так і в пам'ятниках XI—X ст., при цьому, якщо розглядати приклади скельної архітектури, помітні ближчі аналогії пізнім пам'ятникам.

Нічого, крім здивування, не викликає спроба Петровського—Гайдукова—Виноградова встановити хронологію «церкви з баптистерієм» на підставі «важливого для датування» (Гайдуков 2003а, с. 93; Виноградов, Гайдуков 2004, с. 22, 28—29) зв'язку з Баклою. Звичайно, сигнальний зв'язок між різними укріпленнями — цілком природне явище. Однак аналіз цього аргументу, на нашу думку, є низкою заснованих один на одному неаргументованих припущень, що не можуть свідчити на користь його науковості. Тільки з такої позиції можна говорити про постійне богослужіння в храмі, і «клірика, що служить» та без утоми дивиться у вівтарне вікно — чи немає там чогось із Бакли.

Немає жодних підстав об'єднувати виникнення укріплення на плато Тепе-Кермен і спорудження церкви. Тим паче, робити «сміливі» висновки про включення «храму з баптистерієм» разом із монастирем до «оборонної системи імперії», «його незалежності від місцевого населення та одержанні інструкцій зі столиці». Як зазначав дослідник городища Д.Л. Талис, «весь культурний шар на досліджених ділянках розподіляється на два хронологічно різні нашарування, що належать до часу після X ст.», а щільна забудова з'являється тільки в XII—XIII ст. (Талис 1997). Ранньосередньовічні знахідки не прив'язані до конкретних комплексів, фрагментів (Талис 1974, с. 103; Талис 1997). Приблизно кінцем V—VII ст. датують і 10—15 оборонних печерних споруд (Могаричев 1992, с. 67—70). Тобто Тепе-Кермен у ранньому середньовіччі, принаймні до X—XI ст., був малонаселеною фортецею-схованкою, поряд з Мангупом, Ескі-Керменом, Чуфут-Кале і Каламітою (Айбабин 2003а, с. 44—46). На Мангупі та Ескі-Кермені відкрито ранньосередньовічні наземні базиліки (Герцен 1995, с. 86) (така сама споруда, ймовірно, існувала і на Чуфут-Кале (Герцен Могаричев 1993, с. 24, 25; Герцен 1995, с. 86)). Жодних інших культових пам'ятників цього періоду, тим паче печерних, невідомо. Починаючи з X—XI ст., на Тепе-Кермені, так само як на Ескі-Кермені та Баклі, починається процес урбанізації (Герцен 1995, с. 86, 87). У XII—XIII ст. на плато Тепе-Кермен з'являється щільна міська забудова (Талис 1974, с. 107; Талис 1977, с. 101, 102). Імовірно, одним із відображень цих процесів і стало зведен-

ня «церкви з баптистерієм». Принаймні поховання на храмовому некрополі значної кількості місцевих жителів (аж ніяк не ченців — див. нижче) дає можливість припускати наявність на городищі численного населення. А останнє може належати до періоду не раніше X ст.

Таким чином, якщо розглядати «церкву з баптистерієм» у комплексі, тобто скласти своєрідну кореляційну таблицю зазначених вище окремих елементів, та з огляду на те, що вона є одночасовою спорудою (принаймні на сьогодні немає підстав говорити про декілька етапів її будівництва), то впливає висновок, що поява пам'ятника належить до X/XI ст. Цій даті не суперечить і виявлений там епіграфічний матеріал, що, згідно з висновками А.Ю. Виноградова (див. вище), датується XII—XIV ст.

У висновках стисло зупинимось на проблемі «церкви з баптистерієм» як складової частини прогнозованого монастиря. Зазначена проблема не є завданням цієї роботи, тому розглянемо її, лише акцентуючи увагу на аргументації наших опонентів. Про можливість існування чернечої обителі на городищі говорилося і раніше. Ще Н.А. Боровко виділяв тут невеликий монастир (Талис 1977, с. 43), а А.Л. Якобсон вважав таким весь Тепе-Кермен (Якобсон 1964, с. 51, 52). Але як переконливо показав Д.Л. Талис, Тепе-Кермен — городище (принаймні територія на самому плато) з усіма елементами, властивими цьому типу поселень (Талис 1974, с. 107). Думку про функціонування невеликого скельного монастиря можна зустріти й у наших роботах (Могаричев 1992, с. 98; Могаричев 1997, с. 87). В.А. Петровський вважає, що обитель було влаштовано на північно-східному схилі городища, у районі «церкви з баптистерієм» (Петровський 2002, с. 93). А.Ю. Виноградов і Н.Є. Гайдуков визначають монастир як триярусну лавру, що складалася із близько 50 приміщень (Виноградов, Гайдуков 2004).

Проблема інтерпретації культових пам'ятників скельної архітектури актуальна не тільки для Криму. Зміст дискусії зводиться до наступного: чи всі печерні церкви належали монастирям, чи вони могли бути і парафіяльними. Як ми намагалися показати, у Криму функціонували пам'ятники обох видів (Могаричев 1996, с. 130). Наразі навіть частину печерних церков Каппадокії, а всі вони довгі роки інтерпретувалися винятково як монастирські, вважають парафіяльними (Беляев 2000, с. 286).

У період пізнього середньовіччя якийсь монастир на Тепе-Кермені функціонував (принаймні тут могли проживати кілька пустельників). На це вказує надгробний напис на могилі ченця Миколи, датований В.В. Латишевим XVI ст. (Латышев 1918, с. 45, 46).

Однак деякі моменти дозволяють сумніватися в трактуванні «церкви з ризницею» винятково як монастирської. Статеві-віковий і кількісний

склад поховань у «меморії» (Петровський 2002, с. 91) і, треба думати, в інших усипальницях, однозначно свідчить, що це місця останнього притулку не ченців. Звичайно, можна припустити, що поруч із монастирською церквою знаходився цвинтар населення Тепе-Кермена. Але сама поява там цих поховальних споруд, характер їхнього розташування, виявлені знахідки ставлять розглянутий комплекс в один ряд з некрополями при парафіяльних церквах. Останні, як відзначалося, добре відомі в Херсоні, Ескі-Кермені, Баклі та інших пам'ятниках і з'явилися в Гірському Криму в X ст.

Топографічне розташування «церкви з баптистерієм» так само свідчить на користь її монастирського характеру. Плато поселення мало невелику площу, було щільно забудоване цивільними спорудами. Як показують спостереження за розташуванням печерних монастирських комплексів у Гірському Криму, вони здебільшого або розміщувалися окремо від городищ, або на деякій відстані від районів щільної міської забудови, часто в обриві плато. Розглянутий же храм знаходився на поверхні плато, в оточенні садиб.

Здавалося б, на користь монастирського характеру церкви свідчить згаданий уже напис (у прочитанні А.Ю. Виноградова). Не будучи фахівцем у галузі епіграфіки, зазначимо: автор у жодній із робіт не публікує ані прорисовки, ані, тим паче, фотографії об'єкта дослідження і, отже, йому доводиться вірити на слово; хоч у розпорядженні В.В. Латишева був лише естампаж, він усе ж був прекрасним знавцем грецької епіграфіки. Тому висновок А.Ю. Виноградова про сумнівність формули «Викопана могила ця за власним моїм бажанням» (Виноградов 2002, с. 55) та істинність формули «Викопана могила ця від власного мого монастиря», імовірно, вимагає додаткових аргументів. Але навіть якщо нове прочитання — не історіографічна похибка, подібна до спроби того самого автора передатувати відомий мангупський напис (Виноградов 2000, с. 446), і дійсно в епітафії згадується монастир (щоправда, це не дає відповіді на запитання: де знаходився «мій власний монастир?»), на плані церкви (рис. 2) добре видно, що могила з написом є однією з найпізніших, якщо не найпізнішою. У храмі, крім приміщення баптистерію, розташовані 4 могили. Одна — в підлозі перед царськими вратами, інша — у лаві навпроти першої, третя (з написом) — у лаві в крайньому південно-західному кутку приміщення і четверта — у західній стіні. Як бачимо, розглядувана гробниця розташована не на найпочеснішому місці, тому є всі підстави вважати, що вона з'явилася пізніше, ніж могили в районі вівтарної частини. Якщо припустити, що на останньому етапі функціонування церква могла належати монастирю, то поховання тут ченця цілком можливе. Принаймні широке датування напису XII—XIV ст. цьому не суперечить. Таким чи-

ном, до повноцінного видання напису і проведення розкопок в околиці храму, питання про його інтерпретацію залишається відкритим.

У рамках «монастирської» проблеми зупинимося ще на деяких приміщеннях. А.Ю. Виноградов і Н.Є. Гайдуков пишуть: «В <...> безвіконному округлому приміщенні № 7 уздовж стін розташовані низькі лави, а по центру в підлозі пробито круглий отвір, прямо під яким розташовано вогнище приміщення № 4. Напевно, перед нами своєрідний «термантерій», місце, де ченці могли грітися під час довгих зимових богослужінь» (Виноградов, Гайдуков 2004, с. 16). Автори не пояснюють, як вирішувалася в цьому приміщенні «без вікон» проблема диму і чадного газу, що надходить через отвір у підлозі (на жаль, вони не публікують план, що було б логічним). При цьому не пояснюється можливість перебування людини у цьому приміщенні.

Приміщення № 43, розташоване на схід від «церкви з баптистерієм», оголошене «добре обладнаною келією: найімовірніше, це житло настоятеля монастиря. Як добре видно на плані, воно складається з декількох апартаментів: житлова частина, приміщення для молитви та приймальня» (Виноградов, Гайдуков 2004, с. 20, рис. 5). Але досить побіжного погляду на план цих «покоїв настоятеля», щоб переконатися, що перед нами звичайний хлів для худоби зі стандартною годівницею, вирубаною у скелі. До речі, саме серед печер «монастиря» часто зустрічаються приміщення з кільцями для прив'язування худоби, яслами й іншими господарськими пристосуваннями (Боровко 1913, с. 53—64).

Наведемо ще одну цитату: «... ще Д.Л. Талісом була досліджена наземна базиліка значних розмірів, що чомусь (імовірно через цензуру) названа їм кап-

лицею. Без сумніву, «базиліка Таліса» і була головним храмом міста. Про це говорять **значні** (виділено нами. — Ю. М.) (принаймні для Гірського Криму і тим паче для Тепе-Кермена) розміри (5,5 × 2,2)» (Боровко 1913, с. 26). Навряд чи можна погодитися з думкою авторів про неможливість визначення цієї споруди Д.Л. Талісом під пресом радянської цензури як «базиліки значних розмірів». Якщо звернутися до археологічної літератури 70-х рр. минулого століття, то з'ясується, що термін «базиліка» вільно використовувався у науковому обігу без будь-яких цензурних обмежень. Інша справа, що вражає «найглибша поінформованість» А.Ю. Виноградова і Н.Є. Гайдукова про храмову архітектуру Таврики. Звичайно, порівняно з іншими базиліками Гірського Криму — мангупською, ескі-керменською та іншими², не кажучи вже про херсонські, тепе-керменська «базиліка» просто «гігантська». І на підставі таких відкриттів робляться глобальні, у тому числі хронологічні, висновки. При цьому зауважимо, що ця «гігантська базиліка» за розмірами поступається навіть «церкві з баптистерієм», причому кожній із її складових частин окремо.

Таким чином, не заперечуючи можливості, що на якомусь з етапів історії городища (найвірогідніше, останньому) на Тепе-Кермені функціонував монастир, вважаємо висновки В.А. Петровського, Н.Є. Гайдукова та А.Ю. Виноградова про його топографію і розміри до проведення повноцінних археологічних досліджень передчасними та малоаргументованими.

² Враховуючи те, що ця робота призначена для спеціалістів, ми вважаємо за можливе не наводити розміри зазначених базилік, які, як відомо, перевищують тепе-керменську більше ніж у десять разів.

Адаксина С.Б. Монастырский комплекс X—XVI веков на горе Аю-Даг. — СПб., 2002.

Адаксина С.Б. Аю-Даг — Крымский Афон // Христианское наследие Византии и Руси. — Симферополь, 2003.

Айбабин А.И. Основные этапы истории городища Эски-Кермен // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 1991.

Айбабин А.И. Могильники XIII — начала X вв. в Крыму // Материалы по истории, археологии и этнографии Таврии. — Симферополь, 1993. — Вып. 3.

Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999.

Айбабин А.И. Степь и Юго-западный Крым // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в Эпохе средневековья. IV—XIII века. Археология. — М., 2003.

Айбабин А.И. Крым в VI—VII вв. Степь и Юго-западный Крым // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в Эпохе средневековья. IV — XIII века. Археология. — М., 2003а.

Атанасов Г., Чешимеджиев Д. Средновековният скален манастир до Варна (Аладжа манастир) // Известия на народния музей Варна. — 1990, № 26 (41).

Бабенчиков В.П. Выписка из дневника 1940 г. // Архив БГИКЗ. — Д. 15/27.

Беляев Л.А. Христианские древности. — СПб., 2000.

Бобровский Т.А. Заметки о скальной архитектуре Юго-Западного Крыма // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Симферополь, 2001. — Вып. 2.

Боровко Н.А. Тепе-Кермен // Записки крымского общества Естествоиспытателей и любителей природы. — Симферополь, 1913. — Т. 3.

Виноградов А.Ю. Надписи княжества Феодоро в фондах Херсонесского музея // Причерноморье в средние века. — СПб., 2000. — Вып. 4.

- Виноградов А.Ю.* К вопросу о средневековой эпиграфике Юго-Западного Крыма // Сугдея, Сурож, Содаи в истории Руси-Украины. — Киев—Судак, 2002.
- Виноградов А.Ю., Гайдуков Н.Е.* Тропа над пропастью. Пещерный монастырь на северном обрыве городища Тепе-Кермен // Сугдейский сборник. — Киев—Судак, 2004.
- Гайдуков Н.Е.* Пещерная кинофия Чилтер-Мармара в Крыму // РА. — 2002а, № 3.
- Гайдуков Н.Е.* Новое прочтение одной надписи «Храма Успения» пещерного города Эски-Кермен. Арсениты в Таврике // Церковная археология Южной Руси. — Симферополь, 2002б.
- Гайдуков Н.Е.* Литургическое устройство пещерных храмов Юго-Западной Таврики (на примере трех пещерных храмов округа пещерного города Эски-Кермен) // Сугдея, Сурож, Содаи в истории Руси-Украины. — Киев—Судак, 2002в.
- Гайдуков Н.Е.* Археология «без археологии» (к вопросу о датировке пещерного «храма с баптистерием» пещерного города Тепе-Кермен) // Христианское наследие Византии и Руси. — Симферополь, 2003а.
- Гайдуков Н.Е.* К вопросу о датировке пещерного храма с баптистерием пещерного города Тепе-Кермен // Культурные памятники в мировой культуре: археологический, исторический и философский аспекты: Тез. докл. — Севастополь, 2003б.
- Гайдуков Н.Е., Джанов А.В., Карнаушенко Э.Н.* Новые данные о храмовых росписях Эски-Кермена и его округа // Православные древности Таврики. — К., 2002.
- Герцен А.Г.* К проблеме типологии средневековых городищ Юго-западной Таврики // Византия и средневековый Крым. — АДСВ. — 1995, Вып. 27.
- Герцен А.Г.* Описание Мангупа-Феодоро в поэме иеромонаха Матфея // МАИЭТ. — 2003, Вып. X.
- Герцен А.Г., Могаричев Ю.М.* Крепость драгоценностей. — Симферополь, 1993.
- Голофаст Л.А., Романчук А.И., Рыжов С.Г., Антонова И.А.* Византийский Херсон. Каталог выставки. — М., 1991.
- Дерменджиев Е., Косева Д.* Опыт архитектурной реконструкции «церкви» скального ансамбля близ села Иваново // Скални и мегалитни паметници — проблеми и пътища за тяхното решаване. — София, 2001.
- Домбровский О.И.* О хронологии «Базилики Уварова» // Историческое наследие Крыма. — Симферополь, 2004. — № 3—4.
- Завадская И.А.* Баптистерии Херсонеса (к истории крещального обряда в ранневизантийский период) // МАИЭТ. — 2002, Вып. IX.
- Караулов Г.А.* Крымские пещерные города и крипты // ЗООИД. — Одесса, 1872.
- Кеппен П.И.* О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических // Крымский сборник. — СПб., 1837.
- Латышев В.В.* Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. — СПб., 1896.
- Латышев В.В.* Эпиграфические новости из Южной России // Известия Императорской Археологической комиссии. — 1918, Вып. 65.
- Лосицкий Ю.Г., Паришина Е.А.* Эски-керменская базилика // Православные древности Таврики. — К., 2002.
- Марков Е.Л.* Очерки Крыма. — СПб.—М., 1902.
- Махнева О.А.* О плитовых могильниках средневекового Крыма // Археологические исследования средневекового Крыма. — К., 1968
- Могаричев Ю.М.* Пещерные сооружения средневековых городищ Юго-западного Крыма (вопросы классификации, хронологии, интерпретации) // Проблемы истории «пещерных городов» в Крыму. — Симферополь, 1992.
- Могаричев Ю.М.* К дискуссии о скальной архитектуре Крыма // История и археология Юго-западного Крыма. — Симферополь, 1993.
- Могаричев Ю.М.* Пещерные церкви Таврики. Основные этапы развития скальной архитектуры Юго-западного Крыма // МАИЭТ. — 1996, Вып. 5.
- Могаричев Ю.М.* Пещерные церкви Таврики. — Симферополь, 1997
- Монастырский комплекс X — XVI веков на горе Аю-Даг.* — СПб., 2002.
- Никольский Н.В.* Бахчисарай и его окрестности. — Симферополь, 1927.
- Паришина Е.А.* Эски-керменская базилика // Архитектурно-археологические исследования в Крыму. — К., 1988.
- Петровский В.А.* Православные памятники Тепе-Кермена // Православные древности Таврики. — К., 2002.
- Покровский Н.В.* Церковная археология в связи с историей христианского искусства. — Пг., 1916.
- Попов А.Н.* Вторая учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии в Бахчисарай и его окрестности. — Симферополь, 1888.
- Путешествия в восточные страны ПIANO Карпини и Гильома де Рубрука.* — Алматы, 1993.
- Раппопорт П.А.* О методике изучения древнерусского зодчества // СА. — 1988, № 3.
- Репников Н.И.* Материалы к археологической карте Юго-западного нагорья Крыма // Архив ИИМК. — Ф. 10. — Д. 1.
- Репников Н.И.* Эски-кермен в свете археологических разведок 1928 — 29 гг. // Известия Государственной академии истории материальной культуры. — Л., 1932. — Т. XI1. — Вып. 1—8.
- Романчук А.И.* Очерки истории и археологии Средневекового Херсона. — Екатеринбург, 2000.
- Сазанов А.В.* Базилика 1987 г. и некоторые проблемы интерпретации памятников христианского Херсонеса // Причерноморье в средние века. — СПб., 2000. — Вып. 4.

- Сазанов А.В. Погребения в христианских храмах Херсонеса XI — XIV вв. // Херсонес Таврический у истоков мировых религий. — Севастополь, 2001.
- Сказания о начале славянской письменности. — М., 1981.
- Степаненко В.П. К иконографии фрески храма «Трех всадников» под Эски-Керменом // МАИЭТ. — 2003, Вып. X.
- Струков Д.М. Древние памятники христианства в Тавриде. — М., 1876.
- Сумароков П. Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду. — СПб., 1805. — Ч. 2.
- Талис Д.Л. Оборонительные сооружения Юго-западной Таврики как исторический источник // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — М., 1974.
- Талис Д.Л. Городище Тепе-Кермен // КСИА АН СССР. — 1977, № 148.
- Творения преподобного Феодора Студита в русском переводе. — СПб., 1908. — Т. 2.
- Удальцова З.В. Византийская культура. — М., 1988.
- Шевченко Ю.Ю. Пещерные комплексы Крыма: время возникновения по погребальному инвентарю // Боспорский феномен. Погребальные памятники и святилища. — СПб., 2002. — Ч. 2.
- Юрочкин В.Ю., Виноградов А.Ю., Гайдуков Н.Е., Неневоля И.И., Пичка В.Н., Уженцев В.Б. Христианские древности «пещерных городов» Крыма. — В печати.
- Якобсон А.Л. Средневековый Крым. — М.—Л., 1964.
- Якобсон А.Л. Раннесредневековые сельские поселения юго-западной Таврики // МИА. — 1970, № 168.
- Якобсон А.Л. Закономерности в развитии раннесредневековой архитектуры. — Л., 1983.
- Epstein A. Tokali Kilise. Tenth-Century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia. — Washington, 1986.
- Jerphanion G. Une nouvelle province de l'art byzantin. Les Eglises rupestres de Cappadoce. — Paris, 1925—1932. — Т. 1.
- Montpereux D. de. Voyage autour du Caucase, ches les Tcherkessus et les Abhkases, en Colchide, en Georgie, en Armenie et en Crimée. — Paris, 1843. — Т. V, VI.
- Ozsait M., Sodini J.-P. Sarcophages a colonnes et eglise Byzantine dans la region de Neapolis de Pisidie // Revue Archeologique. — Paris, 1991.
- Rodley L. Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia. — London, 1985.

Одержано 12.02.2004

Ю.М. Могаричев

«ЦЕРКОВЬ С БАПТИСТЕРИЕМ» ГОРОДИЩА ТЕПЕ-КЕРМЕН:
ПРОБЛЕМЫ ДАТИРОВКИ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ

В статье рассматривается датировка и интерпретация так называемой пещерной «церкви с баптистерием», расположенной на городище Тепе-Кермен. В последнее время ряд авторов пытаются датировать ее доиконоборческим временем. Однако если рассматривать «церковь с баптистерием» в комплексе, т. е. составить своеобразную корреляционную таблицу отдельных элементов (архитектурные особенности храма и баптистерия, характер декора, анализ археологического материала из расположенной рядом усыпальницы, анализ археологической ситуации на Тепе-Кермене и др.), и учитывая, что она представляет собой единовременное сооружение, следует делать вывод о появлении памятника не ранее X/XI вв. Этой дате не противоречит и выявленный там эпиграфический материал. Половозрастной и количественный состав захоронений в усыпальницах, топографическое расположение церкви свидетельствуют в пользу ее немонастырского характера, по крайней мере, на начальном этапе функционирования.

Yu.M. Mogarychev

«CHURCH WITH BAPTISTERY» AT THE HILLFORT TEPE-KERMEN:
PROBLEMS OF DATING AND INTERPRETATION

The article discusses dating and interpretation of a so-called cave «Church with Baptistery» located on the hillfort of Tepe-Kermen. Lately a number of authors have been attempting to date it back from the Pre-Iconoclast period. However, if we consider the «Church with Baptistery» as a complex, i.e. work out a peculiar correlation table of individual elements (architectural peculiarities of the church and baptistery, nature of decoration, analysis of archaeological materials from the nearby burial-vault, analysis of archaeological situation on Tepe-Kermen, etc.) and take into account that it represents a concurrent structure, it follows that the monument appeared not earlier than the 10th—11th centuries. This date does not contradict epigraphic materials revealed there. Sex, age and quantitative composition of burials in the burial-vaults, topographic location of the church speak in favor of its non-monastery character, at least at the initial stage of its functioning.